

บทที่ 6

สรุปและเสนอแนะ

การศึกษาพุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี ทั้งด้านรูปแบบศิลปกรรม แนวความคิด และ ความหมาย ที่ประกอบไปด้วย พระพุทธรูปแบบลอยองค์ พระพุทธรูปแบบที่สลักไว้ตามภูเขา พระพิมพ์ และเสมาหิน โดยการวิเคราะห์ร่วมกับหลักฐานทางโบราณคดี ทั้งจารึก อักษร และภาษา ผลจากการศึกษาปูชนียวัตถุในรูปของพุทธเจดีย์เหล่านี้สามารถสะท้อนให้เห็นถึงสภาพทางสังคม และวัฒนธรรมอีสานสมัยทวารวดี โดยสรุปได้ดังนี้

พุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี

พระพุทธรูป

พระพุทธรูปในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ทั้งแบบลอยองค์ แบบที่สลักไว้ตามภูเขา พระพิมพ์ หรือที่ปรากฏเป็นภาพสลักบนใบเสมานั้น แนวคิดที่สำคัญของการสร้างคือความมุ่งหมาย จะให้เป็นรูปแทนองค์พระพุทธเจ้า เป็นการรำลึกถึงพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ รวมทั้งเป็น การสร้างบุญกุศล โดยมีปูชนียวัตถุพระพุทธรูปนี้เป็นสื่อกลาง หวังผลต่อการกระทำทั้งทางโลกและ ทางธรรม เพื่อการสะสมบารมี ความมั่งคั่ง พลังอำนาจ การอนุเคราะห์ต่อชุมชน และความหวังต่อ โลกพระศรีอารีย์ ของผู้สร้างบุญ โดยเฉพาะกษัตริย์ชนชั้นผู้นำในการปกครอง ผู้รับและร่วม อนุโมทนาที่เป็นสามัญชนชั้นรองลงมา

รูปแบบและความหมายของพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดีอีสาน

รูปแบบและความหมายของพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดีอีสานนั้นมีความสัมพันธ์ สอดคล้องกันทั้งอิริยาบถและการแสดงปางกล่าวคือ

อิริยาบถ

การประทับยืน ที่พบมีทั้งการประทับยืนแบบตรีภังค์ (ยืนเอียงสามส่วน) และแบบ สมภังค์ (ยืนตรงสมดุล) การประทับยืนแบบตรีภังค์นี้น่าจะเป็นรูปแบบของศิลปกรรมทวารวดี ยุคแรก ๆ ที่ยังคงรักษาระเบียบที่มีความใกล้ชิดกับแม่แบบจากศิลปะอินเดียสมัยคุปตะ และการ ประทับยืนแบบสมภังค์ ซึ่งพบได้ในจำนวนที่มากกว่า อันเป็นรูปแบบที่คลี่คลายเป็นลักษณะเฉพาะตัว แล้ว เช่นเดียวกับการคลี่คลายทางด้านรูปแบบของตัวอักษรจากแบบปัลลวะมาเป็นแบบหลังปัลลวะ ซึ่ง ถือได้ว่าเป็นแบบอย่างหรือรูปแบบของศิลปะและวัฒนธรรมทวารวดีอีสานอย่างแท้จริง

การประทับนั่ง มีทั้งการประทับนั่งสมาธิราบ และสมาธิเพชร ส่วนการประทับนั่งแบบประหลัมพาทาสนะ หรือภัทราสนะ คือการนั่งห้อยพระบาทแบบนั่งเก้าอี้ (พระเจ้าหย่อนดิน) นั้นพบได้เฉพาะในพระพุทธรูปที่สลักบนใบเสมา และพระพิมพ์บางแบบเช่น ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนโปรดพระนางพิมพายโสธรา หรือตอนพิมพ์พิลาป และพระพิมพ์เช่น พระพิมพ์แบบนั่งเมือง รวมทั้งพระพิมพ์พุทธประวัติตอนพระพุทธรองค์ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี

การแสดงปาง การแสดงปางของพระพุทธรูปส่วนใหญ่ที่พบจะเป็นปางแสดงธรรม และปางสมาธิ ส่วนปางมารวิชัยนั้นพบได้น้อย การแสดงปางของพระพุทธรูปสื่อถึงหรือแสดง ความหมายที่สำคัญอันเป็นการแสดงสัญลักษณ์ด้วยมือ คือ

ปางแสดงธรรม (วิตรรกมูทรา) และปางธรรมจักรมูทรา (ปางปฐมเทศนา) เป็นปางที่นิยมมากในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ความสำคัญของการแสดงปางนี้มีความหมายถึงการแสดงธรรม ซึ่งก็คือการเทศนาสั่งสอน โปรดพุทธศาสนิกชน แสดงนัยถึงแบบแผนทางสังคม หรือคตินิยมในสมัยทวารวดีอีสานที่ให้ความสำคัญอย่างยิ่งต่อหลักพุทธธรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะพระสูตรชื่อ “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” เป็นหลักธรรมสำคัญที่พระพุทธรองค์ได้ตรัสรู้ คือเรื่อง “อริยสัจสี่ ความจริงอันประเสริฐสี่ประการ” รวมทั้งพระสูตรหรือข้อธรรมอื่น ๆ หลักฐานจากพระพุทธรูปประทับนั่งประธานธรรม ทั้งแบบที่ประทับนั่งเดี่ยว ๆ และแบบที่มีองค์ประกอบแวดล้อมประกอบ เช่น กลุ่มบุคคล ต้นโพธิ์ บัลลังก์ เครื่องสูงต่าง ๆ สามารถเชื่อมโยงได้กับพุทธประวัติตอนปฐมเทศนา หรือตอนอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการนำปางแสดงธรรมไปใช้ในสถานที่ ตามโอกาสวาระต่าง ๆ ซึ่งพบได้จากพระพุทธรูป ที่เป็นภาพสลักบนเสมา และพระพิมพ์บางแบบ

พุทธประวัติที่เกี่ยวข้องกับการแสดงธรรม เช่นพระพุทธรูปประทับนั่งและยืนแสดงพระหัตถ์ด้วยปางแสดงธรรม และประธานธรรม เป็นสัญลักษณ์หมายถึงหลักธรรมที่พระพุทธรองค์ได้ทรงแสดง โปรดทั้งเทวดา บุคคล และสัตว์ในกาลเทศะต่าง ๆ ที่สำคัญ ๆ เช่นการแสดงปฐมเทศนา โปรดปัญจวัคคีย์ทั้งห้า การเสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์หลังจากแสดงพระอภิธรรม โปรดพุทธมารดา การเทศนาโปรดพุทธบิดา การเทศนาโปรดพระนางพิมพายโสธรา การเทศนาโปรดพระราหุลกุมาร และการเทศนาโปรดมณูชนนาค เป็นต้น

องค์ประกอบแวดล้อมที่มีทั้งบัลลังก์ เครื่องสูง (เครื่องราชกกุธภัณฑ์) บุคคล พระอาทิตย์ พระจันทร์ ที่ปรากฏบนใบเสมา และพระพิมพ์บางแบบ เช่นพระพิมพ์แสดงภาพพุทธประวัติตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์ องค์ประกอบแวดล้อมเหล่านี้ล้วนแสดงสัญลักษณ์ที่มีความหมายในตัว ทั้งบัลลังก์และเครื่องสูง แสดงออกถึงความเป็นฐานันดรสูงของกษัตริย์ หรือพระเจ้าจักรพรรดิราช ซึ่งพระพุทธรองค์มีสถานะเทียบเท่าพระเจ้าจักรพรรดิ พรั่งพร้อมด้วยจักรรัตนและสมบัติทั้งเจ็ดประการ รวมถึงธรรมสมบัติอันเป็นเลิศ สัญลักษณ์พระอาทิตย์ พระจันทร์ย่อมเกี่ยวข้องกับคติเรื่อง

จักรวาล โดยการกำหนดให้พระพุทธรูปประทับอยู่เหนือและเป็นศูนย์กลางของจักรวาลทั้งหมด ดังปรากฏในพุทธประวัติตอนตรัสรู้ที่นั่นเทวดาจากหิมาลัยโลกธาตุต่างมาชุมนุมแสดงความชื่นชม โสมมนัสในการตรัสรู้ธรรมของพระองค์ และเป็นการเปรียบถึงแสงสว่างจากพระธรรมของ พระพุทธรูปว่าสว่างไสวหรือประเสริฐกว่าแสงสว่างจากพระอาทิตย์และพระจันทร์ เป็นแสงธรรม ที่คอยปิดเป่ากิเลสความมืดดำของความทุกข์ให้กลายเป็นความสุขสว่างไสว

อนึ่ง ความนิยมพระพุทธรูปปางแสดงธรรม หรือวัตรกรรมทวารวดี อีสานนั้น มีความเกี่ยวข้องกับคติของพระเจ้าจักรพรรดิราช ในระบบกษัตริย์ของสังคมทวารวดีอีสาน โดยพิจารณาถึงคตินี้ในพระสูตรชื่อจกวัตตสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรที่ว่าด้วย “พระเจ้าจักรพรรดิ” กล่าวถึงวัตรอันประเสริฐของพระเจ้าจักรพรรดิที่ควรปฏิบัติคือ “...การอาศัยธรรมสักการะเคารพ นับถือธรรมให้ความคุ้มครองอันเป็นธรรมแก่นุญยและสัตว์ ไม่ยอมให้การกระทำอันเป็นอธรรม เป็นไปได้ในแคว้นหนึ่งแคว้นใด ผู้ใดไม่มีทรัพย์ก็มอบทรัพย์ให้หนึ่ง เข้าไปหาสมณพราหมณ์ผู้เว้น จากความเมา ประมาท ตั้งอยู่ในขันติ (ความอดทน) โสรัจจะ (ความสงบเสงี่ยม) และให้ถ่มถึงสิ่ง เป็นกุศล อกุศล มิโทษ มิมีโทษ ควรเสพ ไม่ควรเสพ อะไรเป็นไปเพื่อเสียประโยชน์ เพื่อทุกข์ ตลอดจนกาลนาน อะไรเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อสุขตลอดกาลนาน เมื่อฟังแล้ว ก็รับเอาสิ่งที่ เป็นกุศล มาประพฤติ หนึ่งในนี้คือวัตรอันประเสริฐของพระเจ้าจักรพรรดิ...” ซึ่งตามคติจากพระสูตรดังกล่าว พระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์โมริยะของอินเดีย ได้นำมาประพฤติปฏิบัติให้เป็นรูปธรรมก่อน หน้าแล้วในการแผ่พระราชอำนาจของพระองค์โดยใช้หลัก “ธรรมวิชัย” คือการแผ่พระราช อำนาจด้วยหลักพุทธธรรม เปรียบได้กับการเคลื่อนไปของกงล้อแห่งธรรม หรือพระธรรมจักร ดังปรากฏหลักฐานเสาพระเจ้าอโศกและพระธรรมจักร พร้อมทั้งจารึกที่พบในประเทศอินเดีย ปางสมาธิ (ชยานมูทรา) การตีความจากพระพุทธรูปในอิริยาบถประทับนั่งแสดงปาง สมาธิว่ามีความหมายอย่างไร ต้องอาศัยองค์ประกอบแวดล้อมอื่น ๆ เข้ามาพิจารณาประกอบ เช่นเดียวกับปางแสดงธรรม ที่มีทั้งบัลลังก์ เครื่องสูง ดัน โทฐ์ บุคคล เป็นต้น ซึ่งหากเป็น พระพุทธรูปแสดงปางสมาธิแบบเดียว ๆ ก็อาจสื่อถึงการปฏิบัติบำเพ็ญบารมีสิบ หรือทศบารมีของ พระพุทธรูปอันเป็นความสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการบำเพ็ญเพียรบารมีก่อนการตรัสรู้เป็นพระ อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยการปฏิบัติเจริญสมาธิจนเกิดปัญญาพิจารณาถึงหลักพุทธธรรมต่าง ๆ ตามเหตุการณ์จากพุทธประวัติตอนตรัสรู้

อานุภาพของพระบารมีทั้งสิบประการอันประกอบไปด้วย “ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัม บารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี และอุเบกขาบารมี” โดยน่าจะมิจุดมุ่งหมายเพื่อส่งเสริมให้พุทธศาสนิกชนรำลึกถึงบารมีที่พระพุทธรูปที่ได้ปฏิบัติ บำเพ็ญเพียรมา และการสร้างพระพุทธรูปปางสมาธิแบบเดียว ๆ ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนี้อาจ

มิไว้สำหรับประดิษฐานเป็นประธานประจำศาสนสถาน เพื่อการกราบไหว้ปฏิบัติบูชาโดยเฉพาะ ไม่ได้เน้นจำเพาะเจาะจงว่าเป็นพุทธประวัติตอนใด ตามแนวคิดของการสร้างหรือประดิษฐาน พระพุทธรูปขึ้นมาให้เป็นเสมือนรูปแทนพระพุทธรูปเจ้าในแบบบุคลลาธิษฐาน และรำลึกถึงพระธรรม คำสอนของพระพุทธองค์เป็นสำคัญ

อนึ่งพระพุทธรูปแบบประทับนั่งสมาธิที่ไม่มีองค์ประกอบแวดล้อมอื่น แต่เป็น พระพุทธรูปแบบประทับนั่งสมาธิแบบหลายองค์ ในพระพิมพ์แบบที่เรียกว่าพระแสง น่าจะเป็น คติความเชื่อเรื่องจำนวนของพระพุทธรูปเจ้าที่กล่าวว่ามีมากมายตั้งแต่หลายในมหาสมุทร ซึ่งรวมทั้ง พระพุทธรูปเจ้าที่เคยมีมาแล้วในอดีต พระพุทธรูปเจ้าองค์ปัจจุบัน และพระพุทธรูปเจ้าในอนาคต หรืออาจ เกี่ยวข้องกับการประกอบกริยาบุญถวายเป็นพุทธบูชา ที่สามารถสร้างพระ ได้คราวละมาก ๆ ด้วยการกดพิมพ์เพียงครั้งเดียว ซึ่งส่วนใหญ่แล้วจะสร้างตามจำนวนพระธรรมชั้นตรี คือแปดหมื่นสี่พัน หรือตามอายุผู้สร้าง หรือผู้ที่จะอุทิศผลบุญนั้นให้

นอกจากนี้การแสดงปางสมาธิยังถูกนำไปใช้แสดงปางหรือมุทรากลาง ๆ กับ องค์ประกอบแวดล้อมอื่น ๆ ซึ่งทำให้สามารถเชื่อมโยงความหมายทางคติธรรม หรือเรื่องราวทาง พุทธประวัติได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่นพระพุทธรูปปางสมาธิกับนาคปรก พระพุทธรูปสมาธิกับต้นไม้ โพธิ์บัลลังก์ พระอาทิตย์ พระจันทร์ บุคคล และเครื่องสูง เป็นต้น

การสร้างพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิเดี่ยว ๆ และถูกแวดล้อมไปด้วยเครื่องสูงหรือ เครื่องราชกกุธภัณฑ์ในลักษณะอย่างเดียวกับพระมหากษัตริย์ เป็นการแสดงฐานันดรของ พระพุทธรูปเจ้าว่ามีสถานภาพเทียบเท่าหรือสูงกว่าพระเจ้าจักรพรรดิ และอาจมีความหมายพิเศษ เพิ่มเติมไปอีกคือ เครื่องสูงเป็นสัญลักษณ์ที่สื่อถึงสถานะของการเข้าถึงความเป็น “พุทธ” กษัตริย์คือ พระจักรพรรดิทางโลก ส่วนพระพุทธรูปเจ้าคือพระจักรพรรดิทางธรรม เมื่อเครื่องสูงเป็นเครื่อง ประกอบพระยศของพระมหากษัตริย์แล้ว เครื่องสูงจึงเป็นเครื่องประกอบพระยศของพระพุทธรูปเจ้า ด้วยเช่นกัน

ดังนั้น พระพุทธรูปประทับนั่งแสดงปางสมาธิแบบเดี่ยว ๆ หรือหลาย ๆ องค์แบบ พระแสง รวมทั้งที่มีองค์ประกอบแวดล้อมอื่น ๆ ดังที่กล่าว สื่อความหมายถึงการบำเพ็ญเพียรบารมี เพื่อตรัสรู้ธรรมของพระพุทธองค์ คติเรื่องจำนวนอันมากมายมหาศาลของพระพุทธรูปเจ้านับไม่ ถ้วนทั้งอดีตพุทธเจ้า ปัจจุบันพุทธเจ้า และอนาคตพุทธเจ้า คติเรื่องการประกอบกริยาบุญตามจำนวน พระธรรมชั้นตรี หรืออายุของผู้สร้างและผู้ที่จะอุทิศให้ รวมถึงคติพระจักรพรรดิราช จากเครื่องสูง นานาชนิดที่แวดล้อมพระพุทธรูปเจ้านั้นเป็นการแสดงถึงการเข้าสู่ความเป็นพระพุทธรูปเจ้าอันเป็น สถานภาพที่เท่าเทียม หรือเหนือกว่าพระมหากษัตริย์ เพราะกษัตริย์ยังต้องไหว้พระสงฆ์ ส่วน

พระอาทิตย์ และพระจันทร์เปรียบถึงการอยู่เหนือจักรวาล การเปล่งแสงธรรมอันประเสริฐสว่างไสวของพระพุทธองค์นั่นเอง

ปางมารวิชัย (ภูมิสถาปนา) มีความเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตอนที่พระองค์ทรงผจญกับกองทัพพญามารและสามารถเอาชนะได้ด้วยพระบารมีที่ได้บำเพ็ญเพียรมาในอดีตชาติ โดยพระองค์ทรงประทับใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ในขณะที่กองทัพมารหมายจะเข้าทำลายขัดขวางการบำเพ็ญเพียรก่อนการตรัสรู้ของพระพุทธองค์ แต่ก็ต้องพ่ายแพ้ไปและได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในที่สุด

พระพุทธรูปปางมารวิชัยในศิลปะทวารวดีอีสานนั้นเป็นรูปแบบที่พบได้น้อย ตัวอย่างที่สำคัญคือพระพุทธรูปศิลาจากเมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่และมีสภาพสมบูรณ์ที่สุด ลักษณะโดยทั่วไปของการแสดงปางมารวิชัยนั้นแสดงด้วยการประทับนั่งมีปรากฏที่นั่งสมาธิราบและสมาธิเพชร ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ พระหัตถ์ซ้ายวางบนพระเพลา พระหัตถ์ขวาวางเหนือพระชานุขวาและใช้นิ้วพระหัตถ์ชี้ลงดิน เป็นการสื่อหรืออธิบายความถึงเรื่องราวตอนที่กองทัพมารมาผจญ และพระพุทธองค์ได้ใช้พระหัตถ์ชี้ลงดินเรียกพระแม่ธรณีขึ้นมาเป็นพยานต่อการบำเพ็ญเพียรบารมีของพระองค์ในภพชาติต่าง ๆ ที่ได้กระทำมา โดยเฉพาะในสิบพระชาติสุดท้ายให้ถึงพร้อมก่อนการตรัสรู้เป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าสาระสำคัญของความหมายที่เชื่อมโยงถึงหลักพุทธธรรมตอนนั้นคือการบำเพ็ญบารมี และการบริจาคทานของพระพุทธองค์ เพื่อการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อันได้แก่ “การบำเพ็ญบารมี 10 อุปัชฌายะ 10 และปรมาตมบารมี 10 และการบริจาคมหาบริจาค 5 การบำเพ็ญอุทตถจริยา โลกัตถจริยาและพุทธัตถจริยา”

การนำเสนอ หรือการแสดงออกในทางศิลปกรรมของวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นจะไม่มีภาพของเหตุการณ์หรือลักษณะขององค์ประกอบแวดล้อมครบทุกส่วน เพียงการแสดงปางด้วยการเหยียดพระหัตถ์ขวาชี้ลงมาที่แผ่นดิน เรียกพระแม่ธรณีเป็นพยานก็เพียงพอที่จะกล่าวได้ว่าเป็นพุทธประวัติตอนมารวิชัย หรือการผจญมารและได้ชัยชนะเหนือเหล่ามารของพระพุทธองค์เพื่อดำเนินพุทธกิจพิจารณาถึงหลักธรรมสำหรับการตรัสรู้เป็นอนุตรระสัมมาสัมโพธิญาณต่อไป

พระพุทธรูปนาคปรก พุทธประวัติอันเป็นมูลเหตุให้เกิดการสร้างพระพุทธรูปนาคปรกนั้นมาจากพุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขหลังจากที่พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสรู้แล้วทรงพบทวนหลักธรรมเหล่านั้นเป็นเวลาเจ็ดสัปดาห์ในสถานที่เจ็ดแห่ง แห่งละเจ็ดวัน เรียกว่าสัตตมหาสถาน และในสัปดาห์ที่หก ทรงเปล่งอุทานที่ต้นจิก ตามความตอนนี้ว่า “...ครั้นครบเจ็ดวันแล้ว ทรงออกจากสมาธิ เสด็จจากโคนต้นไม้ชปาสนิโครธ ไปยังต้นจิก ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ณ โคนไม้จิกนั้นตลอดเจ็ดวัน ได้เกิดเมฆใหญ่ผิวดูการมีฝนตกพรำเจือด้วยลมหนาวตลอดเจ็ดวัน พญานาคชื่อ

มุจลินท์มาขนาบวงรอบพระวรกายของพระผู้มีพระภาคเจ้า เจ็ดรอบ เพื่อป้องกันความหนาว ร้อน เหลือบ ยุง เป็นต้น ทรงเปล่งอุทานปรารภสุขสี่ประการ คือ สุขเพราะความสงบ, สุขเพราะไม่ เบียดเบียน, สุขเพราะปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ และประการสุดท้าย สุขอย่างยิ่ง คือการ นำความถือตัวออกเสียได้...” หากพิจารณาจากเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอนนี้ อาจกล่าวได้ถึง หลักธรรมแห่งความสุขทั้งสี่ประการดังกล่าวนี้ส่วนหนึ่งได้รับการส่งเสริมสะท้อนผ่านงาน ศิลปกรรมในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานด้วยองค์พระปฏิมาในแบบบุคคลาธิษฐานสัญลักษณ์ของ พระพุทธรูปนาคปรก

อนึ่ง เรื่องของนาคที่สร้างสรรค์ในรูปแบบของศิลปกรรมทวารวดีอีสาน นอกจากนาคที่ ปรากฏในรูปงูแล้วยังมีนาคที่ปรากฏในรูปของมนุษย์ เรียกว่ามนุษย์นาค จากใบเสมาที่พบจาก เมืองฟ้าแดดสงยาง แสดงภาพพระพุทธรเจ้าแสดงธรรมโปรดนาค อาศัยเหตุการณ์ที่ต่อเนื่องของ พุทธประวัติตอนนี้ในปลายสัปดาห์ที่หก อากาศปลอดโปร่งฝนหยุดหายไปพญานาคมุจลินท์ที่ขนาบ ภายถวายและแผ่พังพานปกป้องพระพุทธรองค์นั้น ได้คลายออกและแปลงกายในรูปของมนุษย์นาค รายละเอียดของภาพสลักบนเสมาแสดงออกเป็นรูปบุคคลสองคนนั่งฟังธรรมจากพระพุทธรเจ้าที่ ประทับเหนือขณนาค โดยบุคคลด้านขวาแต่งองค์ทรงเครื่องมากกว่าบุคคลด้านซ้าย แสดงให้เห็นถึง ความเป็นพญานาค และคติความเชื่อเรื่องนาคมีหน้าที่คอยปกป้องเกื้อหนุนพระพุทธศาสนา วรรณกรรมทางพุทธศาสนาได้กล่าวถึงบทบาทนี้หลายครั้ง เช่นในเหตุการณ์ก่อนการตรัสรู้ของ พระพุทธรองค์พญานาคาพนาคราชอันมีนาคพื่อนรำแวดล้อม พรรณนาพระคุณเกินกว่าร้อยบาท และอาจมีความเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อดั้งเดิมของชนในถิ่นนี้ว่าได้สืบเชื้อสายมาจากนาค

พระพุทธรูปอิริยาบถไสยาสน์ แม้ว่าพระพุทธรูปอิริยาบถไสยาสน์จะเป็นพระพุทธรูป ปางหนึ่งที่มีนิมิตสร้างเพื่อสื่อความหมายแทนหนึ่งในสี่ของสังเวชนียสถานทางพุทธศาสนา ที่ พุทธศาสนิกชนควรบูชา คือสถานที่ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพาน มหาปรินิพาน สูตรได้อธิบายถึงเหตุการณ์พุทธประวัติตอนนี้ว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสำเร็จสี่หไสยาสน์ (ท่านอนอย่างพญาราชสีห์) ด้วยพระปรีชาเฉลียวฉลาด ภายใต้นันดาระกู่ โดยหันพระเศียรไปทางทิศ เหนือ ทรงซ่อนพระบาทเหลื่อมพระบาท มีพระสติสัมปชัญญะ”

สำหรับพระพุทธรูปอิริยาบถไสยาสน์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานแม้จะมีรายละเอียดไม่ ครบถ้วนตามที่ระบุไว้ในพุทธประวัติตอนนี้ การแสดงออกบางประการก็สามารถกล่าวได้ว่าเป็น พุทธไสยาสน์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตอนปรินิพาน โดยเฉพาะ เช่นผ้าสังฆาฏิปูลาด ตั้งบรรทม และดอกไม้มณฑารพแห่งสวรรค์ ซึ่งอาจไม่มีเจตนาที่จะแสดงให้เห็นถึงคติเรื่องสังเวชนียสถาน เพราะในวัฒนธรรมทวารวดียังไม่ปรากฏหลักฐานแสดงถึงความเป็นสังเวชนียสถานทาง พุทธศาสนาที่เชื่อม โยงกัน ได้ครบถ้วนทั้งสี่แห่ง มีเพียงเรื่องราวของพุทธประวัติเป็นตอน ๆ ซึ่ง

น่าจะเป็นการสร้างเพื่อสื่อความหมายในลักษณะแบบบุคคลาธิษฐานให้เป็นองค์แทนพระพุทธเจ้า เป็นสำคัญ สำหรับการรำลึกถึงหลักธรรมของพระพุทธองค์ เช่นเรื่องของความไม่เที่ยง ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่พระอานนว่า “ดูเถิดอานนท์ สังขารทั้งปวงเหล่านั้น ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปรวนแปรแล้ว สังขารไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่น่าวางใจอย่างนี้ จึงควรที่จะเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง ควรที่จะคลายกำหนัด ควรที่จะพ้นไปเสีย” และที่สำคัญคือ “ปัจฉิมโอวาท” ก่อนที่จะเสด็จดับขันธปรินิพาน จากเนื้อความในพุทธประวัติ โดยพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสสั่งพระอานนว่า “เมื่อเราปรินิพานไปแล้วพวกเธออย่าคิดว่าพระบรมศาสดาของพวกเธอไม่มี ธรรมก็ดี วินัยก็ดี อันตถาคตได้แสดงแล้ว ได้บัญญัติไว้แล้วแก่พวกเธอ ธรรมและวินัยทั้งแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ จักเป็นศาสดาของพวกเธอ โดยกาลล่วงไปแห่งเรา” เป็นการเน้นย้ำให้เห็นถึงแบบแผนทางสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน โดยมีพระพุทธศาสนาเป็นหลักสำคัญสำหรับใช้เป็นเครื่องเตือนใจ

พระพุทธไสยาสน์ที่พบส่วนมากจะถูกสลักไว้ตามภูผา มีเพียงพระพุทธไสยาสน์แบบลอยองค์จากเมืองเสมาเพียงองค์เดียวเท่านั้นที่ประดิษฐานประจำชุมชนเมือง ส่วนพระพุทธไสยาสน์แห่งอื่น ๆ แสดงถึงการขยายตัวของศาสนสถานในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ได้กระจายตัวออกไปในพื้นที่ชนบทห่างไกล สายวิปัสสนาธุระการปฏิบัติสมณะภวานาตามแบบอย่างของวัดอรัญวาสี โดยมีพุทธศาสนิกชนในชุมชนพื้นที่ห่างไกลนั้นอุปถัมภ์ค้ำชู

นอกจากพระพุทธไสยาสน์แล้วที่พุทธสถานภูค้ำยังพบภาพสลักพระนอน ซึ่งไม่น่าจะใช้ภาพของพระพุทธเจ้า ด้วยรายละเอียดบางประการที่มีความแตกต่างไปจากแบบแผนของการประดิษฐานพระพุทธไสยาสน์ เช่นการไม่มีอุษณิষะ เกศมาลา หรือรัศมี และการนอนตะแคง ด้านซ้ายซึ่งเป็นท่านอนแบบกามโกติไสยาสน์ ไม่ต้องตามลักษณะแบบพุทธไสยาสน์ที่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ ล้วนระบุถึงอิริยาบถ หรือท่าการประทับนอนของพระพุทธองค์ว่าเป็นแบบสี่ทศไสยาสน์ทั้งสิ้น ทั้งในยามพุทธกิจปกติธรรมดา หรือตอนปรินิพานก็ตาม และนั่นอาจหมายถึงให้เป็นพระพุทธสาวก เช่นพระอานนท์ ซึ่งเป็นองค์พุทธอุปัฏฐากที่สำคัญในพุทธประวัติ เป็นผู้ที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นเลิศกว่าสาวกอื่น หรืออาจหมายถึงให้ภาพสลักพระนอนภูค้ำแห่งนี้เป็นพระเถระอุปัชฌายจารย์ ซึ่งวัฒนธรรมทวารวดีอีสานให้ความสำคัญกับพระเถระผู้ใหญ่มาก โดยเนื้อความจารึกมีกล่าวถึงการสร้างบุญอุทิศถวายให้กับพระอุปัชฌาย์ พร้อมกับจารึกคำกล่าวสรรเสริญ ซึ่งพระเถระอุปัชฌายจารย์เหล่านี้ น่าจะมีบาท ไม่น้อยในการเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณและรวมทั้งผู้นำในการขยายชุมชนออกไปในพื้นที่ชนบทห่างไกลในภูผาป่าเขา ด้วยการบูรณาการวัฒนธรรมพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการขยายชุมชน สร้างศาสนสถานประจำชุมชนขึ้นมาเป็นหลัก แล้วประดิษฐานพระพุทธรูป หรืออาจเป็นรูปของพระสงฆ์สาวกขึ้นมาเป็นศูนย์รวมศรัทธาของพุทธศาสนิกชนในแหล่งชุมชนนั้น ๆ ด้วย

เสมาหิน

ตามที่กล่าวแล้วว่า “เสมาหิน” ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ไม่ได้เป็นปูชนียวัตถุที่มีหน้าที่การใช้งานแบบเสมาในปัจจุบันที่มักเป็นหมายหรือนิมิตบอกเขตสังฆกรรมอยู่รายรอบอุโบสถ หากแต่เป็นปูชนียวัตถุที่ศักดิ์สิทธิ์ในตัว แบบพุทธเจดีย์ที่อุทิศถวายในพุทธศาสนา ซึ่งถือว่าเป็นลักษณะเฉพาะของวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน พบกระจายไปตามพื้นที่ต่าง ๆ ทั้งในชุมชนเมืองภายใน ห้างออกไปตามพื้นที่ชุมชนภายนอก ลึกเข้าไปในภูเขาป่าเขา รูปแบบของเสมาหินมีทั้งที่เป็นแท่งหินหรือแผ่นหินธรรมดา พัฒนาด้วยการตกแต่งให้เป็นรูปร่างทั้งรูปสี่เหลี่ยม แปดเหลี่ยม (แม้จะมีจำนวนไม่มาก) และรูปใบพาย หรือทรงกลีบบัว สลักลวดลายประดับเป็น “ภาพสัญลักษณ์แบบธรรมาธิษฐาน” รูปสลุปหรือหม้อน้ำ รวมถึงรูปธรรมจักร และสลักเป็น “ภาพเล่าเรื่องแบบบุคลาธิษฐาน” ทางพระพุทธศาสนาทั้งภาพพุทธประวัติ และนิทานชาดก กล่าวโดยสรุปได้ดังนี้

สัญลักษณ์แบบธรรมาธิษฐาน รูปสลุปและธรรมจักร

สัญลักษณ์รูปสลุป

สลุปรูปแบบหม้อน้ำที่สลักบนเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล กล่าวว่าคือสลุปอีกรูปแบบหนึ่งที่สมบูรณ์และมีความหมายในตัว ไม่ใช่การจำลองรูปสลุปลงบนเสมา รูปแบบลักษณะก็เป็นอย่างเดียวกับสลุป-เจดีย์ทั่วไปในวัฒนธรรมทวารวดี สามารถเปรียบเทียบได้กับสลุปศิลาแบบทวารวดีที่พบที่นครปฐม ถือได้ว่าเป็นสลุปในวัฒนธรรมทวารวดีที่สมบูรณ์ที่สุด มีองค์ประกอบทั้งสามส่วนตามแบบอย่างของสถาปัตยกรรมประเภทนี้คือ ส่วนฐาน ส่วนเรือนธาตุ หรือองค์ระฆัง ส่วนยอด หรือแกนฉัตร

นอกจากนี้ยังมีการพบสัญลักษณ์รูปหม้อน้ำ หม้อปูลมณเฑาะหรือปูลมกลศ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ ยังได้พบบนเหรียญเงินในวัฒนธรรมทวารวดีที่เมืองอุทอง อันเป็นที่มาของชื่อเรียกทางสังคมและวัฒนธรรมสมัยนี้ว่า “ทวารวดี” ที่ด้านหนึ่งมีจารึกคำว่า “ศรี ทวารวดีศุวรปูลมณ” และรวมถึงการพบสลุปดินเผารูปทรงเดียวกันนี้ในวัฒนธรรมทวารวดีแบบภาคกลาง เช่นสลุปดินเผาที่พบจากบ้านหนองกรด ตำบลหนองกรด อำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์ ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร และในพื้นที่อีสานนอกจากสลุป หรือหม้อน้ำที่ปรากฏในปูชนียวัตถุต่าง ๆ แล้วก็มีการพบทั้งสลุปสำริดและสลุปดินเผาในพื้นที่ชุมชนโบราณเมืองนครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม

รูปแบบลักษณะของหม้อปูลมณเฑาะหรือหม้อน้ำได้มีปรากฏมาแล้วในศิลปะอินเดียโบราณ โดยใช้เป็นสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ รวมทั้งในศิลปะลังกาสัมัยอนุราชปุระเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 8-10 นิยมปักหินตั้งสลักรูปหม้อปูลมณเฑาะไว้หน้าประตูทางเข้าศาสนสถาน เพื่อความเป็นสิริมงคล ความอุดมสมบูรณ์ และการอวยชัยให้พรสำหรับผู้ที่เข้ามาในมณฑลพิธีของ

ศาสนสถาน

นอกจากนี้รูปแบบของใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานที่สลักเป็นภาพหม้อน้ำแล้วมีฝาครอบปิดด้วยวัตถุทรงกรวยนั้น รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง เห็นว่าน่าจะเป็นเครื่องพุทธรูปอย่างหนึ่ง โดยสามารถเทียบเคียงได้กับขันหมากเบ็งหรือพานบายศรี ที่บรรจุวัตถุมงคลจำพวกข้าวตอกดอกไม้ เป็นเครื่องเช่นสังเวชญาที่ยังพบว่าใช้กันอยู่ในปัจจุบัน อันถือว่าเป็นของสำคัญในพิธีกรรมต่าง ๆ เชื่อมโยงได้กับภาชนะดินเผาที่พบจากหลุมฝังศพในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย เป็นการอุทิศถวายสิ่งเหล่านี้ให้กับผู้วายชน เช่นการพบกระดูกปลาซ่อนอยู่ภายในภาชนะดินเผาสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในวัฒนธรรมทุ่งสำริด จากแหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด ซึ่งภาชนะดินเผาดังกล่าวนี้ อาจมีที่ปิดด้วยกรวยครอบเป็นอินทรีวัตถุ และได้เสื่อมสลายไปแล้ว เมื่อเทียบเคียงกับวัตถุทางวัฒนธรรมสมัยทวารวดีอีสานก็คือ ภาพสลักบนใบเสมาที่ปรากฏเป็นรูปหม้อน้ำมีกรวยครอบเป็นฝา และแกนเป็นรูปทรงกรวยยาว ไม่ว่าจะเป็แบบใบเดี่ยว หรือซ้อนชั้นกันเป็นเถาหลายใบ นั่นคือ เครื่องมงคลสำหรับสักการบูชาพระพุทธเจ้าอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจซ้อนสัมพันธ์กับหน้าที่และรูปทรงของสถูปในวัฒนธรรมพุทธศาสนา และอาจเกี่ยวข้องกับประเพณีการฝังศพ เช่นการฝังศพครั้งที่สองในวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย จากหลักฐานทางโบราณคดีในพื้นที่อีสานทั้งจากแหล่งโบราณคดีบ้านเชียง แหล่งโบราณคดีบ้านเมืองบัว ทุ่งกุลาร้องไห้ แหล่งโบราณคดีบ้านธารปราสาท ทุ่งสำริด ต่างก็พบหลักฐานประเพณีการฝังศพครั้งที่สองโดยเก็บกระดูกที่ผ่านการฝังครั้งแรกแล้วมาบรรจุในภาชนะดินเผาอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งวัฒนธรรมพุทธศาสนาก็มีการเก็บอัฐิธาตุหรือเถ้าอังคารบรรจุใส่ภาชนะรูปทรงคล้ายกันนี้ ตามเนื้อความในมหาปริณิพานสูตร ได้กล่าวถึงการจัดการกับพุทธสรีระหลังจากที่พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพานแล้วว่า ให้เผาแล้วเก็บพระบรมสารีริกธาตุบรรจุไว้ในพระสถูปธาตุเจดีย์

สำหรับความหมายในคติเรื่องความอุดมสมบูรณ์ มีหลักฐานเกี่ยวกับภาพสลักรูปแบบของหม้อน้ำ จากใบเสมาเรื่อง “พระพรหมนาถชาดก” จากกลุ่มใบเสมาบ้านกุดโง้ง (วัดกุดโง้ง) อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ โดยเนื้อความของเรื่องระบุว่า “พระพรหมนาถได้แปลงกายเป็นนักบวชพร้อมกับหาสมบัติมาแสดงธรรมสั่งสอนพระราชา” ซึ่งรูปแบบของหม้อสมบัติที่พระพรหมนาถหาพานั้นก็มีรูปแบบเช่นเดียวกันกับภาพสลักสถูปรูปหม้อน้ำบนใบเสมา หรือหม้อที่เป็นภาชนะดินเผาบางแบบในวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เพียงแต่สถูปทรงหม้อน้ำนั้นต่อ ยอดครอบปิดปากหม้อด้วยกรวยยาวยอดแหลม อันแสดงให้เห็นว่าหม้อสมบัติบนใบเสมาจากเรื่องพระพรหมนาถชาดกนั้น อาจเป็นรูปแบบของหม้อมงคล หรือหม้อน้ำที่บริบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติ พร้อมทั้งแฝงความหมายถึงธรรมสมบัติที่พระพรหมนาถนำมาเทศนาแก่พระราชา

ลักษณะของหม้อแบบเดียวกันนี้ยังพบว่าถูกสลักประดับตามส่วนบนของหัวเสาประดับอาคารตามรูปแบบของสถาปัตยกรรมประเภทปราสาทในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน เช่น เสาสลักภาพพุทธประวัติตอน “พิมพาพิลาป” ภาพหน้าบันบัลลังก์ซุ้มทรงปราสาทที่พระพุทธรูปประทับนั่งแสดงธรรมโปรดพระนางพิมพาย โสทรานัน ก็ปรากฏรูปหม้อน้ำที่ส่วนบนของเสาซุ้มทั้งสองข้าง หรือเสาเรื่อง “มโหสถชาดก” ภาพซุ้มปราสาทที่พระมโหสถได้สร้างขึ้นสำหรับดวงพระเจ้าจูลณี ก็ปรากฏภาพหม้อน้ำที่ส่วนบนของเสาซุ้มปราสาท และชิ้นส่วนหลักฐานของเสาประดับกรอบประตูจากโบราณสถานคงเมืองเดย อำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร (ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุบลราชธานี) ก็มีการประดับส่วนบนของเสาด้วยรูปหม้อน้ำเช่นเดียวกัน

สัญลักษณ์รูปธรรมจักร

ความหมาย หรือสัญลักษณ์รูปแบบของธรรมจักรนี้น่าจะมีความสำคัญเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตอนแสดงปฐมเทศนาโดยตรง คือพระสูตรชื่อ “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” เป็นการประกาศหลักพุทธธรรมที่องค์สัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรู้มาคือเรื่องอริยสัจสี่ อันถือว่างเป็นการแสดงธรรมครั้งแรก แก่ปัญจวัคคีย์ ด้วยการปฏิบัติทางสายกลางไม่ปฏิบัติในทางสุดโต่งสองทาง คือ “การเสวยสุขในกามคุณอารมณ์ เป็นข้อประพฤติกของชาวน้ำ เป็นธรรมแล้ว เป็นธรรมของปลูชน ไม่ใช่ธรรมของพระอริยะ เพราะไม่ประกอบด้วยประ โยชน์ เป็นการเบียดเบียนตนให้ลำบาก (ทรมาณตน) เป็นทุกข์” โดยพระพุทธองค์ได้ตรัสรู้ “ทางสายกลาง” ทำให้เกิดดวงตาเห็นธรรม ก่อให้เกิดปัญญา และเป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้แจ้ง และเพื่อดับทุกข์ ที่ประกอบไปด้วย “อริยมรรค” มีองค์แปด คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การกล่าวชอบ การเลี้ยงชีพชอบ ความเพียรชอบ ความระลึกชอบ และความตั้งมั่นชอบ ดังนั้น รูปแบบสัญลักษณ์ของธรรมจักรนอกจากจะสื่อความหมายถึงหลักพุทธธรรมดังกล่าวแล้วยังสื่อความหมายถึงพุทธประวัติตอนปฐมเทศนาเป็นสำคัญ

นอกจากนี้ภาพธรรมจักรที่สลักบนใบเสมาอาจมีความเกี่ยวข้องกับคติเรื่องพระจักรพรรดิราช ในระบบกษัตริย์แบบวัฒนธรรมทวารวดีอีสานอีกด้วย ตามที่กล่าวไว้ในพระพุทธรูปปางแสดงธรรม (วิตรรกมูทรา) เพื่อเป็นการส่งเสริมหลักธรรมต่อศรัทธาสาธุชนในสังคมทวารวดีอีสาน และการหวังถึงผลบุญที่ได้กระทำเพื่อเพิ่มอำนาจ บารมี ผ่านปูชนียวัตถุในรูปของพุทธเจดีย์ที่เป็นเสมาหินสลักภาพสัญลักษณ์รูปธรรมจักรดังกล่าว

ภาพเล่าเรื่องแบบบุคคลาธิษฐานพุทธประวัติและชาดก

ภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติ

พุทธประวัติมีความสำคัญอย่างมาก สำหรับการโน้มน้าวให้พุทธศาสนิกชนบังเกิดความปีติปราโมทย์ เกิดความเลื่อมใสศรัทธา เพื่อน้อมนำเอาหลักธรรมคำสอนของ

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้ามาประพาศปฏิบัติ เมื่อรู้จักและเข้าใจถึงประวัติความเป็นมาของ พระพุทธเจ้าทั้งอดีตพุทธเจ้า ปัจจุบันพุทธเจ้า (คือพระสมณ โคม) อนาคตพุทธเจ้า (คือ พระศรีอาริยมตไตร) ซึ่งจะทำให้ระลึกถึงคำสอนหรือหลักธรรม บารมีที่พระพุทธองค์ได้ทรงบำเพ็ญเพียรมา โดยปรากฏในเหตุการณ์ต่าง ๆ ตั้งแต่อดีตชาติ เป็นเรื่องในพุทธนิทานชาดกทั้งสิบพระชาติ สิบพระบารมีที่เป็นเอกของแต่ละชาติ จนตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าในที่สุด

วัฒนธรรมทวารวดีอีสานปรากฏภาพสลักเป็นเรื่องหรือเหตุการณ์พุทธประวัติที่ชัดเจน นั้น สามารถศึกษาได้จากใบเสมาและพระพิมพ์บางแบบ ซึ่งมีองค์ประกอบแวดล้อมให้ศึกษาตีความ ได้มากกว่าพระพุทธรูปแบบเดี่ยว ๆ ตามที่สรุปไว้ในประเด็นของพระพุทธรูปปางสมาธิ และ ปางแสดงธรรมแล้วนั้น มีความเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติตอนต่าง ๆ รวมทั้งคติธรรมหรือความหมาย ของพุทธประวัติตอนนั้น ๆ เช่น ใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอนปฐมเทศนา จากเมือง ฟ้าแดดสงยาง ภาพพระพุทธเจ้าประทับเหนือบัลลังก์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ แสดงพระหัตถ์เป็น สัญลักษณ์แสดงธรรม หรือวัตรรกุมทรา แก่ปัญจวัคคีย์ โดยกล่าวถึงสาระหลักของพุทธธรรมใน พระสูตรตอนนี้คือ “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” หรือใบเสมาสลักภาพพุทธประวัติตอน โปรด พุทธมารดา โปรดพุทธบิดา โปรดพระนางพิมพา โปรดพระราหุลกุมาร และพุทธประวัติตอนแสดง ยมกปาฏิหาริย์ในพระพิมพ์ที่พบจากเมืองนครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม

ภาพเล่าเรื่องนิทานชาดก

ชาดกคือพุทธนิทานประกอบคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งพระพุทธองค์จะยกนิทาน ต่าง ๆ มาประกอบการเทศนาเพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจในข้อธรรม ได้กระจ่างขึ้น ซึ่งส่วนมากจะเกี่ยวกับการ ประกอบกรรมดีกรรมชั่ว และผลของการกระทำนั้น ๆ นิทานชาดกมีทั้งที่เป็นภาษาบาลี และภาษา สันสกฤต ซึ่งฉบับภาษาบาลีในนิคายเถรวาทเรียกว่า “ชาดก” ส่วนภาษาสันสกฤตในนิกายมหายาน เรียก “ชาดกมาลา” ชาดกในพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีมีอยู่ 550 เรื่อง แต่ที่สำคัญคือชาดกสิบเรื่อง หรือ “ทศชาดก” เป็นการบำเพ็ญบารมีในสิบพระชาติสุดท้ายของพระ โพธิสัตว์ก่อนที่จะมาตรัสรู้ เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าคือ “ทศบารมี” ในแต่ละชาติจะเน้นบำเพ็ญให้บารมีหนึ่งเป็นยอด กว่าอีกเก้าบารมี เวียนไปจนครบทั้งสิบชาติ สิบบารมี แต่ละบารมีที่ทรงบำเพ็ญก็จะมีคติธรรมสำคัญ ประจำบารมีนั้น ๆ ด้วย การศึกษาภาพสลักจากนิทานชาดกที่ปรากฏบนใบเสมาในวัฒนธรรม ทวารวดีอีสาน จึงสะท้อนให้เห็นถึงคติความเชื่อ อุดมคติทางสังคมจากคติธรรมที่แฝงไว้ในชาดก เรื่อง นั้น ๆ

เสมาสลักภาพชาดกพบหนาแน่นในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชี โดยเฉพาะที่เมืองฟ้าแดดสงยาง และบ้านกุดโง้ง แสดงให้เห็นว่าสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นเน้นคติเรื่องพระ โพธิสัตว์ เป็นอย่างมาก ซึ่งคติธรรมที่ได้จากชาดกเรื่องต่าง ๆ นั้นเน้นให้เห็นการบำเพ็ญบารมีทั้งสิบของ

พระโพธิสัตว์เป็นสำคัญ ผาสุก อินทราวุธ สรุปลึงคดิธรรมที่ได้จากทศชาดกในพระพุทธศาสนาทั้งสิบเรื่องคือ

คดิธรรมที่ได้จากเรื่องสุวรรณสามชาดก คือ “ความเมตตากรุณา เป็นสิ่งที่บุคคลผู้ให้ยอมเป็นที่รักของสรรพสัตว์มวลมนุษย์และเทพดาสมดังพุทธภาษิตว่า “โลโกปตุมภิกา เมตตา” เมตตาเป็นเครื่องค้ำจุนโลก นอกจากนี้ความซื่อสัตย์กตัญญูต่อบิดามารดายอมเป็นที่สรรเสริญ และเป็นเครื่องป้องกันคุ้มครองอันตรายทั้งปวงได้”

คดิธรรมที่ได้จากเรื่องมโหสถ คือ “ปัญญาย่อมมีประโยชน์อย่างยิ่ง ปัญญาอันสุขุมละเอียดอ่อนทำให้สำเร็จประโยชน์ทั้งในภพนี้และภพหน้า ปราชญ์ทั้งหลายกล่าวว่า ปัญญาอันແหละประเสริฐที่สุด” สมดังพุทธภาษิตที่ว่า “ปัญญา นรานํ รตนํ” ปัญญาเป็นรัตนะของนรชนทั้งหลาย”

คดิธรรมจากเรื่องภูริทัตชาดก คือ “การตั้งใจบำเพ็ญเพียร รักษาศีลเพื่อให้บรรลุทางสวรรค์ ด้วยความอดทน การรู้สำนึกตนในความหลงผิดแล้วแก้ไขให้ถูกต้อง ตลอดจนความผูกพันรักใคร่ในครอบครัว มีความรักความสามัคคีกัน ย่อมทำกิจทุกอย่างให้สำเร็จสมความปรารถนาได้”

คดิธรรมจากเรื่องพระนารทชาดก คือ “การคบมิตรนั้น หากได้มิตรดีย่อมนำประโยชน์มาให้ ถ้าได้มิตรชั่วย่อมนำความพินาศมาให้เช่นเดียวกัน การเชื่อกรรมและผลกรรมย่อมทำให้จะกระทำสิ่งใดด้วยความพินิจพิเคราะห์ ทำแต่ความถูกต้องดีงาม ละเว้นจากความชั่วได้”

คดิธรรมจากเรื่อง เวสสันดรชาดก คือ “การบริจาคทานอันยิ่งใหญ่ แม้กระทั่งชีวิตร่างกาย บุตร และ ภริยา ก็บริจาคได้ นับว่าเป็นการเสียสละอย่างสูง นอกจากนี้คดิธรรมจากพระเวสสันดรยังประกอบด้วย เมตตาธรรมอันเป็นที่ตั้งมีจิตบริสุทธิ์ ไม่คิดร้ายต่อผู้ใด”

คดิธรรมจากเรื่องวิรุทธชาดก คือ “การรักษาสัจจะของตน ยอมปฏิบัติตนเพื่อเจ้าชีวิต โดยที่เห็นว่าการไปกับผู้อื่นนั้นอาจได้รับอันตราย แต่ก็คิดได้ว่า การเอาชนะผู้อื่นได้นั้น จะต้องใช้ความดีชนะความชั่วจึงจะได้ และข้อธรรมที่แสดงนั้นเป็นข้อธรรมสำหรับข้าราชการ พนักงานราชสำนักพึงปฏิบัติ”

ดังนั้น การศึกษาภาพสลักจากนิทานชาดกที่ปรากฏบนใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน จึงสะท้อนให้เห็นถึงคติความเชื่อ อุดมคติทางสังคมจากคดิธรรมที่แฝงไว้ในชาดกเรื่องนั้น ๆ เป็นสำคัญ

สังคมและวัฒนธรรมอีสานสมัยทวารวดี

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานชุมชน

รูปแบบลักษณะของผังเมือง ภายในเมืองมีพระราชวังเป็นที่ประทับสำหรับกษัตริย์ ล้อมรอบด้วยกำแพง มีทหารยามรักษาการ ภายนอกเมืองมีชุมชนอาศัยกระจายออกไปอยู่รายรอบ ภาพสลักที่ปรากฏบนใบเสมาทำให้เราทราบได้ถึงรูปแบบของสิ่งก่อสร้างทางสถาปัตยกรรมต่าง ๆ ดังกล่าว โดยเฉพาะใบเสมาสลักภาพพิมพาพิลาป จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ แสดงให้เห็นภาพปราสาทราชนิเวศของชนชั้นสูง บัลลังก์ราชอาสน์ ประติมากรรมกำแพงเมือง รวมทั้งร่องรอยจากซากฐานของอาคารต่าง ๆ ที่หลงเหลืออยู่ในรูปของสถูป-เจดีย์ วิหาร อุโบสถ ที่ทำให้เชื่อได้ว่าเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานนั้นต้องมีศาสนสถานเป็นศูนย์กลางหลักของชุมชน เช่นเดียวกับเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลาง ทำนองเดียวกับคติวัฒนธรรมทวารวดีในยุคนสมัยอาณาจักรเช่นล้านนา ล้านช้าง สุโขทัย อยุธยา และสืบมาจนปัจจุบัน เป็นศูนย์รวมพลังความศรัทธา และศูนย์รวมอำนาจทางการเมืองการปกครอง

วัฒนธรรมทวารวดีอีสานอาศัยการสร้างความสำเร็จถือศรัทธาทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือ ซึ่งจะเห็นได้จากการกระจายตัวของปูชนียวัตถุ ปูชนียสถานต่าง ๆ คือศาสนสถานทางพระพุทธศาสนาหรือวัด มีอยู่ในพื้นที่ราบลุ่ม เป็นวัดแบบคามวาสีประจำชุมชนเมือง และวัดแบบอรัญวาสีประจำชุมชนชนบท

การมีศาสนสถานแบบอรัญวาสีตั้งอยู่ในพื้นที่เช่นนี้ส่วนหนึ่งอาจเกี่ยวข้องกับการสร้างกำลังศรัทธาจากชนเผ่าต่าง ๆ ที่ยังดำรงวิถีแบบดั้งเดิมให้เข้ามานับถือพระพุทธศาสนา เพราะเชื่อว่าพุทธศาสนาสามารถเปลี่ยนชนเผ่าที่ถูกประเมินว่าไร้อารยะมาเป็นชนที่มีอารยะ สู่วิถีชีวิตที่สมบูรณ ในกรอบของพระพุทธศาสนา การกระทำเช่นนี้จึงเท่ากับการประกอบภารกิจการบุญอันใหญ่หลวงของผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะพระสงฆ์ เป็นการสร้างและขยายตัวของชุมชนด้วยการบูรณาการวัฒนธรรมพุทธศาสนา ในประเด็นนี้อาจสืบสวนทวนความได้จากกลุ่มชนที่ยังดำรงวิถีชีวิตดั้งเดิมแบบเก็บล่าหาอาหาร ไม่หลงหลักปักฐานถาวร มีความเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมแบบค่อยเป็นค่อยไป ชนเผ่าแบบนี้ยังมีให้เห็นได้ในแถบรอยต่อระหว่างภาคกลางกับภาคอีสาน แถบเทือกเขาเพชรบูรณ์ เทือกเขาดงพญากลาง และดงพญาเย็น ตั้งแต่จังหวัด นครราชสีมา จังหวัดชัยภูมิ ไปจนถึงจังหวัดเพชรบูรณ์ อย่างชาวบน ชาวเนียะกูร หรือ ญ้อกูร ที่ยังคงรักษาวัฒนธรรมภาษาของตนไว้ โดยนักภาษาศาสตร์กำหนดว่าเป็นภาษามอญโบราณแบบทวารวดีที่ยังหลงเหลือในปัจจุบัน

โครงสร้างและชนชั้นทางสังคม

พุทธศาสนาเป็นแก่นหลักในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ที่ส่งผลต่อแบบแผนวิถีชีวิตความเป็นอยู่ เป็นกลไกที่ก่อให้เกิดการบูรณาการทางสังคมและวัฒนธรรม โดยเฉพาะการเป็นส่วนช่วยกำหนดโครงสร้างและชนชั้นทางสังคม (รวมทั้งแบบแผนการปกครองของระบบกษัตริย์ทวารวดีอีสานที่ถือได้ว่ามีความโดดเด่นมาก) สามารถแยกเป็นสองส่วนด้วยกันคือ ชนชั้นปกครอง (ชนชั้นสูง) กับชนชั้นที่ถูกปกครอง(ชนชั้นสามัญ)

ชนชั้นปกครอง หรือชนชั้นสูง ผู้นำในการปกครอง ประกอบไปด้วย “กษัตริย์ ราชวงศ์ และขุนนางนักบวช ทั้งพราหมณ์ พระภิกษุเถระ อุปัชฌายจารย์” ชนชั้นนี้ทำหน้าที่ในการปกครอง เอื้ออำนวย หรือบริหารจัดการ โดยกษัตริย์มีสถานภาพเปรียบเสมือนกับพระโพธิสัตว์ และพระจักรพรรดิราชในคราวเดียวกัน ดำเนินนโยบายตามอุดมการณ์ทางสังคมที่มีพระพุทธศาสนาเป็นแบบแผนหลักสำคัญ เช่นกิจกรรมการประกอบกริยาบุญ ที่ใช้อำนาจผ่านขุนนาง หรือกลุ่มชนอื่นในสังคม ทั้งผู้นำชุมชน นักบวช ทั้งพราหมณ์ พระเถระ อุปัชฌายจารย์ ที่เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ และสัมพันธ์กับกลุ่มพ่อค้ากลุ่มชนผู้ทำหน้าที่ประสานผลประโยชน์ โดยกลุ่มนักบวชน่าจะมิบทบาทสำคัญไม่น้อยต่อการแปรเปลี่ยนทางสังคมและวัฒนธรรม ด้วยการขยายพื้นที่ทางการเกษตร การจัดหาแรงงาน (ชนชั้นสามัญ) ป้อนเข้าสู่ระบบการผลิต การเปลี่ยนชนเผ่าชาวป่าที่ถูกประเมินว่าไร้อารยะ ให้กลายเป็นคนที่มีอารยะ อาศัยคติความเชื่อทางพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือ การติดต่อประสานกับกลุ่มชนจากภายนอก โดยเฉพาะการรับวัฒนธรรมทางศาสนาที่มาพร้อมกับภาษาและตัวอักษร รวมทั้งศิลปะวิทยาการต่าง ๆ ที่ต้องอาศัยชนกลุ่มนี้ในการสื่อสารแปลความหมาย

ชนชั้นที่ถูกปกครอง หรือชนชั้นสามัญ ผู้ตามที่ถูกปกครอง ประกอบไปด้วย “ผู้นำทางจิตวิญญาณ หัวหน้าผู้นำชุมชน ทหาร กลุ่มพ่อค้า และข้า-ทาส” ชนชั้นนี้มีความสำคัญอย่างมากต่อระบบการผลิตในสังคมและวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน เป็นปัจจัยหลักสำหรับการขยายพื้นที่ทางการเกษตร แรงงาน เครื่องมือ เพื่อตอบสนองความต้องการพื้นฐานทางเศรษฐกิจ นอกจากระบบการผลิตแล้ว ชนชั้นนี้ยังอาจต้องเกี่ยวข้องกับหน้าที่ทางทหาร จากภาพสลักบนใบเสมาคอน พิมพาพิลาป เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ แสดงให้เห็นถึงกลุ่มทหารที่เฝ้าคุ้มประตูประราชวัง รวมทั้งเสมาสลักภาพสรงศ์ชาดก ที่พบในแหล่งเดียวกัน ก็แสดงให้เห็นถึงบุคคลที่ทำหน้าที่เป็นพลธนู ก็คือกำลังทางทหาร ส่วนข้า และทาสนั้นพบได้ในข้อมูลจารึกที่กล่าวถึงการอุทิศถวายข้าพระให้กับวัดหรือศาสนสถาน จากจารึกบ่ออีกา และจารึกหินขอน รวมทั้งจารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาขนาด 1 กล่าวถึงชนชั้นปกครองได้ชวนสหายผู้เป็นสามัญชนร่วมกันทำบุญ รวมถึงบทบาทของพ่อค้า เป็นกลุ่มที่ทำหน้าที่ ติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนดังพบวัตถุทางวัฒนธรรมที่มีความใกล้ชิดหรือได้รับอิทธิพลจากแม่แบบในยุคแรก ๆ กับศิลปะอินเดียแบบ

อมราวดี ศิลปะลัทธิแบบอนูราชปุระ อย่างพระพุทธรูปประทับยืนประทานธรรมสาริต
พระพุทธรูปนาคปรกศิลา แบบอมราวดี หรืออนูราชปุระในพื้นที่อีสานจากจังหวัดนครราชสีมา
และบุรีรัมย์ เป็นต้น

แบบแผนทางสังคม

แบบแผนหรือระบบวัฒนธรรมของสังคมทวารวดีอีสาน คือการรับพุทธศาสนาเข้ามาเป็น
กรอบกำหนดแนวคิด สร้างสรรค์อุดมคติทางสังคม ครอบคลุมและหลอมรวมคติความเชื่อดั้งเดิมที่
มีอยู่ในสังคม เช่น ปู่ชนียวัตถุที่เป็นพุทธเจดีย์ต่าง ๆ ทั้งพระพุทธรูป สถูป-เจดีย์ เสมอหิน เป็นสิ่งที่
เข้ามามีบทบาทแทนที่ปู่ชนียวัตถุประเภทเดิมคือ เครื่องปั้นดินเผาที่ใช้ในพิธีเกี่ยวกับศพหรือความ
ตาย รวมถึงคตินิยมในการเผาศพตามคัมภีร์พุทธศาสนาในมหาปรินิพพานสูตร แทนที่การฝังในแบบ
ดั้งเดิม ไม่ว่าจะประเพณีการฝังแบบนอนหงายเหยียดยาว หรือการฝังครั้งที่สองด้วยการบรรจุ
กระดูกลงภาชนะดินเผา บทบาทความสำคัญของเครื่องปั้นดินเผาจึงถูกลดความสำคัญให้ลบลบ
ไป เหลือเพียงใช้ในชีวิตประจำวัน เกิดการสร้างเสริมอุทิศบุญบารมีด้วยการสถาปนาปู่ชนียวัตถุ-
สถาน ในรูปของพุทธเจดีย์แทน สะท้อนให้เห็นความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ทั้งยัง
ถูกใช้เป็นสัญลักษณ์ของการบุญแห่งความศรัทธา เป็นสิ่งแสดงถึงอำนาจบารมีทางการเมืองการ
ปกครองของกษัตริย์

อุดมคติที่มีต่อความหวังของชีวิตหลังความตาย การมุ่งถึง โลกหน้าในศาสนาของ
พระศรีอาริย์ ปรากฏร่องรอยหลักฐานทั้งจากจารึกและพุทธเจดีย์ในรูปแบบต่าง ๆ สะท้อนให้เห็น
ถึงการหลอมรวมคติความเชื่อ ทั้งจากภายในเองและภายนอกภูมิภาคเข้าเป็นหนึ่งเดียว โดยไม่ได้
เป็นไปเพื่อการหักล้างหรือเอาชนะคะคาน แต่เป็นการผสม คัดสรรให้เป็นหนึ่งเดียวในเป้าหมาย
ของการบูรณาการสู่ความเป็นสังคมและวัฒนธรรมแบบทวารวดีอีสานอย่างเดียวกัน เช่น
การประกอบพิธีกรรมทางพุทธศาสนาของพราหมณ์ซึ่งเป็นนักบวชในศาสนาฮินดู จากจารึกวัด โนน
ศิลา 2 ความว่า “พราหมณ์มหาบุตรขอ (อุทิศ) ผลกรรม (แห่ง) บุญนี้ (ให้) แก่ระสา ผู้เป็นเชื้อสาย
พราหมณ์ กับชาย...ผู้เป็นญาติ” หรือรูปแบบของภาชนะดินเผาประเภทหม้อไห ก็มีรูปแบบลักษณะ
บางประการสืบทอดมาในคติของสถูป-เจดีย์ จากภาพสลักสถูปรูปหม้อน้ำที่ปรากฏบนใบเสมา หรือ
เป็นสถูปลอยองค์ก็ต่างมีรูปแบบร่วมบางประการเช่นเดียวกับภาชนะดินเผาบางแบบในสมัยก่อน
ประวัติศาสตร์จากแหล่งวัฒนธรรมที่พบในท้องถิ่นต่าง ๆ ทั้งบ้านเชียง ท่งคูลาร่องให้ ท่งสาริต ฯลฯ
ซึ่งลักษณะการผสมผสานที่ยอมรับคติอื่นจากภายนอก รวมทั้งความเชื่อบางอย่างภายใน
พื้นถิ่น ช่วยลดและละลายความแตกต่างทางสังคม วัฒนธรรม และชาติพันธุ์ ของคนหลายกลุ่มมา
รวมและร่วมวิถีวัฒนธรรมเดียวกันด้วยการบุญทางพระพุทธศาสนา เช่นจารึกจากหลังพระพิมพ์ดิน

แผนาคูณ1 ที่ชวนกันร่วมกระทำการบุญ ระหว่างชนชั้นผู้นำกับชนชั้นสามัญ ตามรายละเอียดที่กล่าวแล้ว

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาพุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี ทั้งด้านรูปแบบ แนวความคิด และความหมาย โดยการวิเคราะห์ร่วมกับหลักฐานด้านจารึก อักษร และภาษา สามารถสะท้อนให้เห็นถึงสภาพทางสังคมและวัฒนธรรมอีสานในมิติต่าง ๆ ทั้งรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน พื้นฐานทางเศรษฐกิจ ระบบการผลิต อุดมการณ์ทางสังคม โครงสร้างทางชนชั้น รวมทั้งแบบแผนทางสังคม ทั้งนี้คำอธิบายหรือข้อสันนิษฐาน รวมทั้งการแปลความหมายต่าง ๆ จากการศึกษาวิจัยในครั้งนี้เป็นไปตามระเบียบวิธีเท่าที่ข้อมูลจะเอื้ออำนวยให้ในปัจจุบัน ซึ่งอาจมีการเปลี่ยนแปลงได้เสมอ และไม่ควรถือว่าเป็นข้อยุติ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับข้อมูลหลักฐานที่อาจมีการพบใหม่ และเป็นประโยชน์สำหรับการศึกษาเพิ่มเติมต่อไป

การศึกษาเกี่ยวกับสังคมวัฒนธรรมจากกลุ่มชนที่อยู่ในพื้นที่ภาคอีสานนั้นควรจะได้ทำการศึกษาทั้งในยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ก่อนหน้าวัฒนธรรมทวารวดี และยุคสมัยที่สืบเนื่องในวัฒนธรรมเขมร เช่น สมัยก่อนประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมบ้านเชียง วัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ วัฒนธรรมทุ่งสำริด สามแหล่งใหญ่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคอีสาน พบความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมจากข้อมูลหลักฐานต่าง ๆ เช่นพิธีการฝังศพในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ยังพบเห็นได้ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานจากการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสยจังหวัดกาฬสินธุ์ ซึ่งควรจะเป็นวิธีการเผาตามแบบอย่างทางพระพุทธศาสนาในมหาปรินิพพานสูตร หรือลักษณะร่วมบางอย่างจากประเพณีการฝังศพครั้งที่สองของวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ในวัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ และวัฒนธรรมทุ่งสำริด ด้วยการเก็บกระดูกใส่ภาชนะดินเผา ซึ่งก็มีรูปแบบลักษณะของภาชนะในทำนองเดียวกันกับสถูปทรงหม้อน้ำในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานต่างกันตรงที่สถูปมีกรวยยอดครอบปิดปากภาชนะ

สมัยประวัติศาสตร์สืบเนื่องจากวัฒนธรรมทวารวดี วัฒนธรรมเขมรในดินแดนแถบนี้ที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อการก่อเกิดบ้านเมืองเป็นรัฐรุ่นแรกในภาคอีสาน เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 12 อย่างวัฒนธรรมเจนละ สมัยก่อนเมืองพระนครของเขมร และการเสื่อมคลายลงของวัฒนธรรมทวารวดีอีสานในปลายพุทธศตวรรษที่ 16

หลักฐานวัตถุทางวัฒนธรรมตามเขตพื้นที่ชายขอบของภูมิภาคอีสาน ในแถบจังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดอำนาจเจริญ จังหวัดยโสธร พบจารึกเจ้าชายจิตรเสน หรือกษัตริย์มเหศวรมัน โบราณสถานคงเมืองเคย ทับหลังชิ้นส่วนประดับสถาปัตยกรรม ล้วนเป็นศิลปะ

สมัยก่อนเมืองพระนครของเขมรทั้งสิ้น จังหวัดสุรินทร์ จังหวัดบุรีรัมย์ มีปราสาทภูมิโพน จารึกถ้ำ
เปิดทอง เสมาสลักภาพสัญลักษณ์รูปธรรมจักร สถูปทรงหม้อน้ำตามลำดับ จังหวัดชัยภูมิ จังหวัด
ขอนแก่น ก็พบจารึกเจ้าชายจิตรเสน และจารึกร่วมสมัยเดียวกันกล่าวถึงพระนามกษัตริย์ตระกูล
เสนะ เสมาสลักภาพสัญลักษณ์แบบธรรมาธิฐานทั้งรูปธรรมจักร สถูปทรงหม้อน้ำ และลวดลาย
ประดับบนใบเสมาแบบลายผักกูดในพื้นที่แถบต้นแม่น้ำชี ในอำเภอภูเขียว อำเภอเกษตรสมบูรณ์
จังหวัดชัยภูมิ กิ่งอำเภอโคกโพธิ์ชัย อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

ความรู้เรื่องทั้งในทางวัฒนธรรม และการแผ่อาณาทางการเมืองในยุคสมัยหลังเมื่อ
วัฒนธรรมทวารวดีเสื่อมคลายลงในปลายพุทธศตวรรษที่ 16 เกิดการปรับเปลี่ยนและปะปนทาง
วัฒนธรรมเขมรกับทวารวดีอีสาน โดยพบตั้งแต่ระดับกายภาพรูปแบบของผังเมืองได้เปลี่ยนไปจาก
รูปร่างไม่สมมาตรมาเป็นแผนผังแบบสี่เหลี่ยม เช่นเมืองฟ้าแดดสงยาง เมืองนครจำปาศรี รวมทั้ง
การสร้างบารายเก็บกักน้ำประจําชุมชน การปะปนของภาษาชนเผ่าเคลือบเขมรแบบเตาบ้านกรวด
จากหลุมขุดค้นทางด้านโบราณคดีจากเมืองเสมา เมืองฟ้าแดดสงยาง เมืองนครจำปาศรี การปะปน
ทางด้านภาษาและตัวอักษร ในจารึกบ่ออีกา จารึกหินขอนแก่น จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผานาควน
การปะปนทางด้านรูปแบบศิลปกรรม จากเสมาสลักภาพพุทธประวัติ และภาพเล่าเรื่องชาดก จาก
เสมาที่พบในแถบลุ่มแม่น้ำโขง ทั้งอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท วัดโนนศิลาอาสน์ พุทธสถาน
บวชพ้อปู่ อำเภอบ้านฝืด จังหวัดอุดรธานี ล้วนมีรูปแบบลักษณะของศิลปกรรมแบบเขมรสมัยเมือง
พระนครทั้งสิ้น

ดังกล่าวนี้ เพื่อสร้างภาพความเข้าใจต่อการพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของกลุ่มชน
ในพื้นที่อีสานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ สมัยประวัติศาสตร์ ทั้งวัฒนธรรมเจนละยุคหัวเลี้ยว
หัวต่อทางประวัติศาสตร์ร่วมวัฒนธรรมทวารวดี ก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 และหลังการเสื่อมคลายลง
ของวัฒนธรรมทวารวดี ยุคสมัยที่สืบเนื่องในวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร เมื่อหลังพุทธ
ศตวรรษที่ 16